

MARCIN IGNACZAK

Rola szlaków międzymorza w rozwoju społeczeństw kultury łużyckiej u schyłku epoki brązu i w początkach epoki żelaza

Problem szlaków tranzytowych, rozumianych jako inspiracja „obiegu wzorców kulturowych w strefie pogranicza Wschodu i Zachodu Europy” (Koško, Kłocko, w tym tomie), wydaje się jednym z podstawowych zagadnień w badaniach kultur przełomu epok brązu i żelaza. Dla okresu tego wzmiankowany limes regionalny powinien dotyczyć z jednej strony wschodniego zasięgu tradycji identyfikowanej z polskim odłamem kręgu kultur pól popielnicowych (kultury łużyckiej [KŁ]), a z drugiej zachodniego kresu oddziaływać środowisk kulturowych lasostepu strefy pontyjskiej. Granica przestrzenna dla tak zarysowanych zjawisk nie przebiega jednak liniowo i trudno ją zdefiniować na podstawie dostępnych źródeł. Problemem jest także jej przedmiotowe (archeologiczne) zobrazowanie, bo odpowiedzieć powinniśmy na przynajmniej jedno podstawowe pytanie: czego szukać na obszarze pogranicza i czy może to być zestaw źródeł o jednym, wspólnym mianowniku. Zaryzykować można tezę, że z punktu widzenia poruszanej w artykule tematyki istotne będą wszelkie przejawy kontaktu kulturowego, odczytywanego na podstawie źródeł archeologicznych.

Kwestia szlaku nie powinna więc być w takim ujęciu rozumiana dosłownie, jako droga, którą poruszali się domniemani twórcy odkrywanych przedmiotów. Powinno tu raczej chodzić o identyfikację możliwych zewnętrznych inspiracji obserwowanych na miejscowym tle kulturowym. Kontekst genetyczny takich inspiracji może przybliżyć nas do wyjaśnienia roli i funkcji kontaktu, lecz raczej nie pozwoli na jednoznaczną identyfikację trasy, którą on następował.

W literaturze znanych jest już kilka interpretacji przebiegu procesów kulturowych w opisywanej strefie, z położeniem szczególnego nacisku na pogranicze Wyżyny Małopolskiej i Wyżyny Wołyńsko-Podol-

skiej (bliżej europejskiej strefy lasów mieszanych i wschodniej strefy leśno-stepowej [Kondracki 1988: 243, 248]). Ujęcia te akcentują rolę kontaktów regionalnych we wzmiankowanych strefach (Czopek 2003; 2007a; 2007b; w tym tomie; Kłosińska 2005; 2007a; 2007b) i dotyczą zróżnicowania kulturowego na obszarach wschodniej części Wyżyny Lubelskiej i Wyżyny Zachodniowołyńskiej (Kłosińska 2005: 161) oraz Kotliny Sandomierskiej (ściślej jej części zwanej Bramą Przemyską [Czopek, w tym tomie]) i Płaskowyżu Sańsko-Dniestrzańskiego (Kondracki 1988: 400).

W każdym z omawianych aspektów wymienione koncepcje opisują adekwatnie tytułowe zagadnienie. Ich rozwinięciem winno być jednak ogólniejsze pytanie o charakter więzi i kontaktów także w szeroko rozumianej strefie Niżu Polskiego.

1. Kontakt przez pryzmat środowiska naturalnego

Dotychczasowe charakterystyki rozprzestrzeniania się wzorców kulturowych w strefie pogranicza Wschodu i Zachodu Europy odnoszą się do weryfikowanych na podstawie danych przyrodniczych naturalnych cech krajobrazu. Obraz powstałych w ten sposób preferencji szlakowych w ramach ekumeny społeczeństw pradziejowych jednoznacznie narzuca możliwość wyodrębniania stref kontaktowych. Ograniczyć go może tylko weryfikacja historyczna, trudna jednak do przeprowadzenia dla badanego okresu pradziejów.

W chwili obecnej dopuszcza się możliwość istnienia dwóch podstawowych dróg rozprzestrzeniania się impulsów kulturowych: szlaku Dniestr-San, przebiegającego przez Bramę Przemyską, rozciągającą się pomiędzy Roztoczem a Karpatami (Czopek, w tym to-

mie) oraz szlaku Boh – Bug, wytyczonego przez Bramę Wołyńską (Makohonienko, w tym tomie; por. wcześniejsze sugestie na temat istnienia wzmiankowanego szlaku: Kłosińska 2005; 2007).

W związku z faktem, że pierwszy z cytowanych szlaków jest tematem osobnego opracowania (Czopek, w tym tomie), naszą uwagę skupimy na drugim z wymienionych. Jego domniemana rola została już zresztą doceniona w wyniku interpretacji przepływu źródeł ruchomych i potencjalnych walorów przyrodniczych (Kłosińska 2005: 161; 2007: 241). Według podziałów fitogeograficznych przebiega on przez granicę dwóch prowincji: stepowej Panońsko-Pontyjskiej oraz leśnej Środkowoeuropejskiej Niżowo-Wyżynnej (Makohonienko, w tym tomie). Strefą o największym nasileniu występowania wschodnich elementów kulturowych jest w jego obrębie zachodnia część Wyżyny Wołyńskiej, gdzie obserwujemy najdalej na zachód wysuniętą granicę Prowincji Panońsko-Pontyjskiej. Charakteryzuje się ona dominacją elementów stepowych i jest ekologicznym przedłużeniem ekosystemu typowego dla strefy północnopontyjskiej, stanowiąc naturalny pomost pomiędzy Wschodem i Zachodem. Obszar ten ma więc bardzo czytelne dla cyrkulacji elementów kulturowych walory.

2. Kontakty zachód → wschód.

Etap epoki brązu. Zarys problemu

Punktem wyjścia, a w zasadzie prologiem, dla dalszych rozważań jest definicja maksymalnego, w kierunku wschodnim, zasięgu zjawisk związanych z KŁ (szerzej kręgiem kultur popielnicowych). Poprzez zasięg bezpośrednich inspiracji czytelnych w stylistyce ceramiki można ją wyznaczyć na obszarze dzisiejszego Wołynia po górne dopływy Prypeci (Павлів 2008, Fig. 17; por. podobne ujęcie Czopek 2007a, Fig. 6). W chwili obecnej obszar ów uznany jest za najbardziej wysunięty w kierunku wschodnim skraj ekumeny KŁ. Na podstawie pojedynczych źródeł ceramicznych trudno jest spekulować o charakterze tej „popielnicowej” infiltracji, lecz w świetle najnowszych ustaleń podważających zasadność wyodrębnienia tzw. grupy ulwóweckiej KŁ (Czopek 1997: 220 – 221; Kłosińska 2005: 171 – 183) świadczą one bardziej o możliwości istnienia strefy kontaktowej pomiędzy społecznościami KŁ oraz kultury wysockiej (KW; Dąbrowski 1972: 211 – 212). Kontakty te nie były prawdopodobnie długotrwałe, lecz wpisują się w ogólny obraz interakcji w strefie rubieży KŁ (por. problem interakcji tarnobrzeskiej KŁ i KW — Czopek 2007b: 214 – 216) i — być może — podkreślić należy ich związek z migracją grup ludzkich, odczytywaną poprzez obecność źródeł ceramicznych. Pewną próbą wyjaśnienia materialnego (źródłowego) aspektu tego zjawiska może

być podkreślenie roli egzogamii dla społeczeństw tego okresu i jednocześnie identyfikacja kobiet jako głównych wytwórców ceramiki (Mierzwinski 2003: 88 – 99; Kłosińska 2005: 177). W ścisłym rozumieniu pewna pula cech byłaby dystrybuowana za pomocą przemieszczających się grup ludzkich.

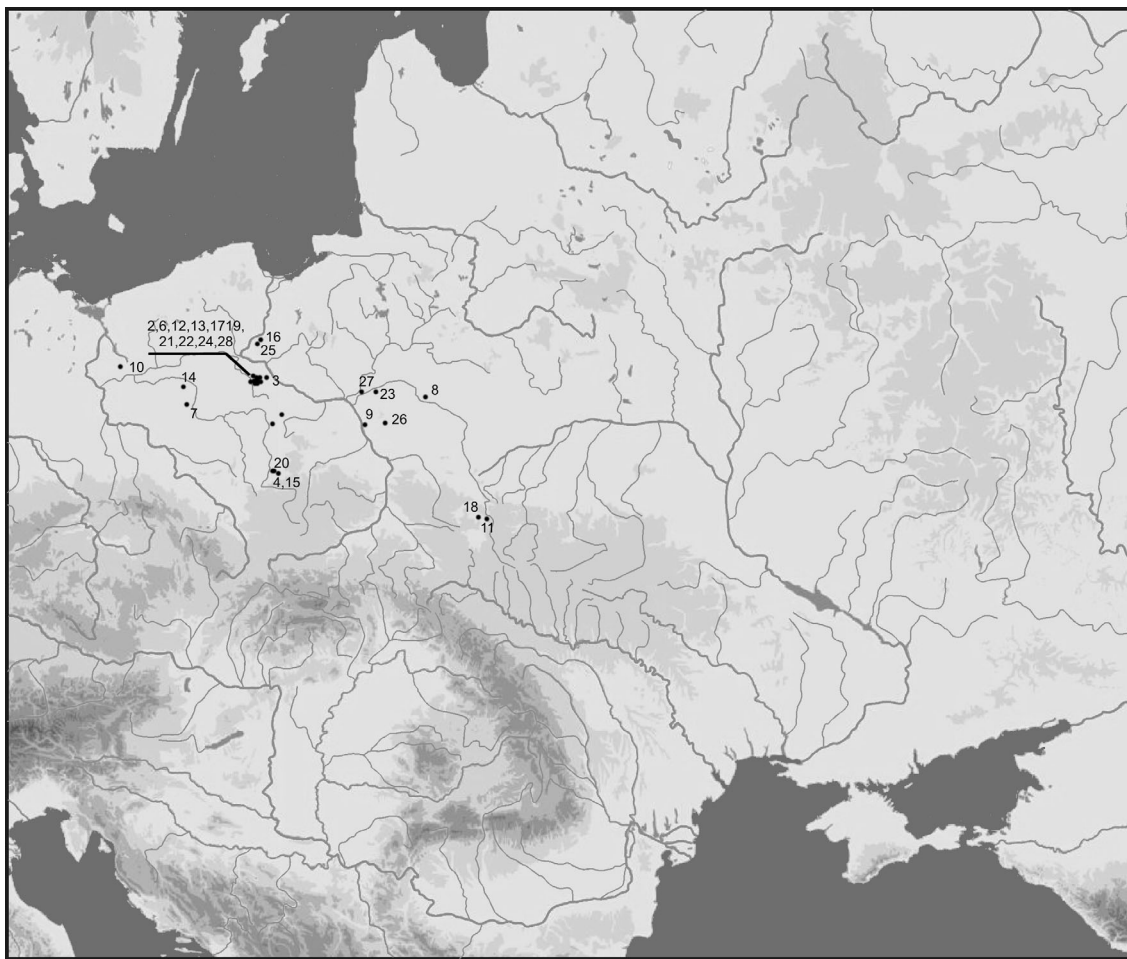
Z punktu widzenia periodyzacji kultur pogranicza stosowne propozycje „wschodniego exodusu” społeczeństw KŁ w epoce brązu były już zarysowywane, głównie w kontekście chronologii bezwzględnej i następstwa w czasie wzorców kulturowych (Ignaczak, Ślusarska-Michalik 2003: 394 – 395, Fig. 4). Problemem nieco wyższej rangi byłoby zdefiniowanie charakteru tych interakcji i ich intensywności, a zarazem znaczenia historycznego dla następujących po nich zjawisk kulturowych. Rozwiązanie tych kwestii nie jest jednak proste, ponieważ niezaprzeczalnych dowodów dostarcza tylko rozprzestrzenienie stosunkowo rzadkiej w kontekstach KŁ formy pucharka ulwóweckiego (Purowski 2003, Fig. 58; Павлів 2008, Fig. 17), a wszelkie pozostałe cechy kulturowe należy uznać za mało czułe do badania takich interakcji (przykładem może być powszechna krytyka koncepcji Tadeusza Sulimirskiego o obecności KŁ na wschodzie, zbudowana na bazie odkryć przedmiotów metalowych o tzw. „łużyckiej” proveniencji [Sulimirski 1936]).

W koncepcji wschodnich oddziaływań KŁ nie podlega dyskusji tylko zakładana ich trasa związana z Wisłą oraz międzyrzeczem Bugu i Wieprza. Co interesujące, większość kontaktów międzykulturowych w tym okresie przebiegałaby dorzeciami Wisły i Bugu. Kontakty te należałoby odróżnić od zgoła innych procesów obserwowanych w tarnobrzeskiej KŁ i KW (a więc w dorzeczach Dniestru i Sanu), gdzie koincydencja identyfikatorów kulturowych byłaby efektem swoistej, wspólnej genezy tych dwóch ugrupowań (Czopek 2003; 2007a; 2007b).

3. Kontakty wschód → zachód.

Etap wczesnej epoki żelaza

Wzmiankowana w zakończeniu poprzedniego akapitu trasa Wisła – Bug (Wieprz) odgrywa także sporą rolę w „zwrotnym” (wschód – zachód) prądzie kulturowym (o pochodzeniu wywodzonym ze strefy lasostepu pontyjskiego), którego wzorce pojawiają się we wczesnej epoce żelaza. Identyfikowane w ramach tej koncepcji źródła zostały już szczegółowo omówione w literaturze jako ceramika „typu Brześć Kujawski” (Ignaczak 2008: 143). Zawarte tam charakterystyki pozwalają w miarę jasno sprecyzować cechy ceramiki, obcej genetycznie w ramach zespołów kulturowych na obszarze Niżu Polski. Warto więc podkreślić, że za niepowtarzalne w miejscowym (niżowym) środowisku kulturowym uznano tam zdobnictwo ceramiki: orna-

Ryc. 1. Lokalizacja stanowisk z wczesnego okresu epoki żelaza, zawierających elementy kulturowe pochodzące ze strefy lasostepu pontyjskiego (perspektywa szlaku wołyńskiego): 1 – Bielawska Wieś, stan. 5; 2 – Bożejewice, stan. 22; 3 – Brześć Kujawski, stan. 3; 4 – Chabielice, stan. 12; 5 – Chrzastów Folwarczny, stan. 1; 6 – Ciechrz, stan. 2; 7 – Dopiewo, stan. 29; 8 – Drohiczyn, stan. Koza-rówka (Węgrzynowicz 1978); 9 – Dziecinów, stan. 22; 10 – Głazów, stan. 8; 11 – Gródek Kolonia, stan. BN; 12 – Karczyn, stan. 23; 13 – Kołuda Wielka, stan. 13; 14 – Komorowo, stan. 1; 15 – Kowalewice, stan. 6/7; 16 – Linowo, stan. 6; 17 – Łakocin, stan. 1; 18 – Perespa, stan. 55; 19 – Piecki, stan. 8; 20 – Powodów, stan. 1; 21 – Radojewice, stan. 29; 22 – Rzadkwin, stan. 21; 23 – Skuszew Kółko, stan. 8; 24 – Sławsko Wielkie, stan. 16; 25 – Sztynwag, stan. 4; 26 – Transbor, stan. BN; 27 – Wyszaków, stan. 1; 28 – Żegotki, stan. 2. Źródła: 1 – Michalski 1986; 2, 6, 12, 17, 21, 28 – Głogowski, Szamałek, Ignaczak 2004; 3 – Grygiel 1995; 4 – Frąsiak, Gwóźdź, Siciński 2000; 5 – Dudak, Herman, Kurasinski; 7, 10, 20 – Ignaczak 2008; 8 – Węgrzynowicz 1978; 9 – Andrzejowska 2008; 11, 18 – Kłosińska 2005; 13 – Andrałojć 1993; 14 – Malinowski 2006; 15 – Marchelak, Tyszler 2003; 16 – Gackowski 2009; 19, 22, 24 – Głogowski, Ignaczak 2004; 23, 27 – Ignaczak 2007; 25 – Gackowski 2004; 26 – Orlińska 2007

ment dziurki nakłuwanej (odciskanej)¹ w wersji okalającej strefę wylewu naczynia, ornament pseudosznurowy w wątkach krokwiastych, ornament plastyczny w postaci listew zdobionych odciskami palcowymi. Istotny jest także fakt, że wartość stylistyczna naczyń jest ściśle związana z technologią ich wytworzenia, znacznie ustępującą spotykanym we wczesnej epoce żelaza standardom (ceramika o warstewkowanym przełomie, czyli ze słabo wymieszanej masy, oraz intencjonalna domieszka szamotu jako substancji schudzającej).

Lista stanowisk reprezentujących takie stylistyki na obszarze Niżu Polski stale się powiększa, sięgając aż po

rzekę Odrę (ryc. 1), i nic nie wskazuje, że mogłaby na tym etapie zostać zamknięta. Przekształcenia tej tradycji są obserwowane w bardzo dyskretny sposób i za pewnego rodzaju wyróżniki zespołów zachodnich (w dorzeczu Odry i Warty) można przyjąć zmniejszenie udziału ornamentyki: dziurki nakłuwanej oraz plastycznej. Szczegółowe badania pozwalają z kolei na ostrożne włączenie do dyskusji źródeł metalowych (występujących z ceramiką we wspólnych kontekstach lub znajdujących w jej pobliżu). Wymienić tu należy tzw. zausznice gwoździowate oraz czekany scytyjskie o wschodniej (leśnostepowej?) proveniencji.

¹W chwili obecnej ówczesną niepełną (nieprecyzyjną) charakterystykę należałoby uzupełnić o ornament dziurki przekłuwanej, często stanowiący główny składnik stylistyczny zespołów.

Oprócz opisywanych „twardych” przesłanek źródłowych pewne światło na kwestie rozprzestrzenienia obcych wzorców kulturowych rzucają pozostałości pokonsumpcyjne (por. Ignaczak 2008: 161). Ich waloryzacją zajmujemy się w dalszej części pracy.

3.1. Kontakt przez pryzmat źródeł

Strefa kontaktowa w pradziejach odnosi się do dwóch możliwych sytuacji: (1) zetknięcia się dwóch lub więcej grup pochodzących z różnych centrów lub (2) pojawienia się grupy ludzkiej na nowym obszarze (niezasiedlonym?), w oddaleniu od swych ziem macierzystych (Marciniak 2006).

W związku z faktem, że zetknięcie się dwóch lub więcej różnych grup ludzkich powinno doprowadzić do wytworzenia się swoistego, synkretycznego zespołu źródeł, sytuacja obserwowana w zespołach typu Brześć Kujawski, pochodzących z wczesnej epoki żelaza na obszarze Niżu Polski, przypuszczalnie jest egzemplifikacją pierwszej z możliwych hipotez. Wzmiankowane punkty kontaktowe, z perspektywy źródeł archeologicznych, charakteryzuje bowiem niepowtarzalność identyfikatorów kulturowych, przy jednoczesnym zachowaniu relacji ze światem miejscowym. Relacje te współtworzyła prawdopodobna bliskość z grupami ludzkimi KŁ. Brak dobrych kryteriów weryfikacji tzw. bliskiego sąsiedztwa powoduje, że za takowe należy też uznać osadzanie się w obrębie relikwów opuszczonych osad, przy respektowaniu ich struktury przestrzennej. Jest to widoczne w obrębie wielu osad zawierających elementy kulturowe lasostepu pontyjskiego. Interesujące nas pozostałości podomowe (poosadowe) są tam przeważnie lokalizowane na poboczu zwartych założeń KŁ, często na ich peryferiach. Struktury te tworzą pewne zamknięte systemy definiowane poprzez obecność domu (hipotetycznej konstrukcji mieszkalnej) oraz kilku jam gospodarczych.

Zachowania tego rodzaju obserwujemy w obrębie większości dobrze zachowanych osad zawierających źródła o proveniencji wschodniej, a przykładem mogą być relikty z Brześcia Kujawskiego, stan. 3 (Grygiel 1995), Piecek, stan. 8 (Głogowski, Ignaczak 2004), Sławska Wielkiego, stan. 16 (Głogowski, Ignaczak 2004), Kołudy Wielkiej, stan. 13 (Andrałojć 1993), Drohiczyzna, stan. Kozarówka I i Kozarówka II (Węgrzynowicz 1978), Transboru, stan. bn. (Orlińska 2007), Dziecinowa, stan. 22 (Andrzejowska 2008), czy Kowalewic, stan. 6 – 7 (Marchelak, Tyszler 2003). Prawdopodobnie reminiscencją podobnych sytuacji są znaleziska źródeł ceramicznych odkrywane w warstwach kulturowych osiedli KŁ. Ich położenie w ramach układów stratygraficznych wskazuje każdorazowo na młodszą metrykę niż pozostałych materiałów osadowych (głównie KŁ z epoki żelaza). Odkrycia takie pochodzą z: Komorowa, stan. 1 (Malinowski [red.] 2004; Malinow-

ski 2006; 2009), Głazowa, stan. 8, oraz Wyszkowa, stan. 1 (Ignaczak 2007).

Przy założeniu, że wzmiankowane źródła są pochodną kontaktu czy też interakcji kulturowej, ich zwarty stylistycznie (znaczeniowo) charakter mógłby być uznany za rezultat poszukiwań wspólnych odnośników przez przemieszczające się grupy ludzkie. Powtarzając za A. Marciniakiem, można dojść do konkluzji: „elementy kultury materialnej, które posiadają charakter znaku lub znaku niepełnego, są aktywnie wykorzystywane (mobilizowane) w celu budowania tożsamości grupy” (Marciniak 2006: 16). To poszukiwanie tożsamości dotyczy wszystkich typów wytworów, począwszy od konstrukcji mieszkalnych, a skończywszy na wytworach materialnych takich jak ceramika.

Zaryzykować można stwierdzenie, że wytwórcy ceramiki z tego okresu tworzyli małe enklawy o wyspowym charakterze, położone na obszarach aktywnie wykorzystywanych przez wcześniejszą (częściowo współczesną) ludność KŁ. Powodem takich działań mogła być ekologiczna charakterystyka tych obszarów, prawdopodobnie ściśle odpowiadających preferencjom osadniczym wzmiankowanych grup ludzkich.

Wnioski płynące z analizy ceramiki w nikłym stopniu można uzupełnić obserwacjami źródeł metalowych. Dwa spotykane, w interesujących nas kontekstach, rodzaje wytworów, zausznice gwoździowate i czekany żelazne typu scytyjskiego, mają inne konotacje tak wytwórcze, jak i funkcjonalne.

Zausznice, dzięki współwystępowaniu z ceramiką typu Brześć Kujawski (por. osady w Brześciu Kujawskim — Grygiel 1995 i Bielawskiej Wsi, stan. 5 — Michalski 1986; Ignaczak 2008) lub odkryciu w bliskich jej kontekstach osadowych (Grygiel 1995), stają się atrakcyjne dla interpretacji. Ich szczegółowa analiza genetyczna pozwoliła na kilka istotnych spostrzeżeń. W wariacie wczesnoscytyjskim (formalnie, najbardziej zbliżonym do egzemplarzy z Niżu Polski) spotykamy je głównie w dorzeczu Bohu i Dniepru (Gawlik 2007, Fig. 1), a zastanawiający jest fakt, że są one rozpowszechnione właściwie tylko w strefie lasostepu (Gawlik 2007: 229). Na terenach wschodnich zabytki takie występują także w późnej epoce brązu w kontekstach młodszych faz kultury czarnoleskiej (Крушельницька 1998; Daragan 2004). W literaturze dostępne są wręcz interpretacje łączące wspomniane wytwory właśnie z leśnostepową kulturą czarnoleską i pomijające udział kultury scytyjskiej w ich rozprzestrzenianiu (Капошина 1956: 181). Poglądy takowe są jednak na gruncie obecnej wiedzy uważane za nie do końca umotywowane, przede wszystkim ze względu na brak pierwowzorów — zausznic charakterystycznych dla wczesnych faz kultur leśnostepowych (Gawlik 2007: 231). Istotne z naszego punktu widzenia może być także rozwarstwienie tej grupy znalezisk na kilka podzbiorów i stosunkowo niewielkie podobień-

stwo form spotykanych na Niżu Polski do grupy zabytków pochodzących z tarnobrzeskiej kultury łużyckiej (TKŁ), o masywnej formie i dużych czopkach na końcu kabłąka (Gawlik 2007: 232). Odpowiadać to może pewnej opozycji pomiędzy wytworami „tarnobrzeskimi”, prawdopodobnie powstałymi w miejscowych ośrodkach produkcyjnych (Czopek 2007a; 2007c) i niemającymi nawiązań do szeroko rozumianej strefy lasostepu (Gawlik 2007: 232), a wytworami ze strefy Niżu zdradzającymi — być może — wschodnie konotacje (por. okazy z Brześcia Kujawskiego i Gustorzyna — Grygiel 1995, Fig. 28, 30). Problem ten wymaga jednak gruntownego rozpatrzenia, głównie w świetle najnowszych znalezisk z TKŁ pochodzących ze stan. 22 w Grodzisku Dolnym (Czopek 2007c: 179, Fig. 166), a także innych egzemplarzy z Lubelszczyzny (Bukowski 1977). Wzmiankowana jednak ostrożnie teza o możliwości pierwotnego rozprzestrzeniania się zausznicy ze strefy nad środkowym Bohem jest realna na gruncie obecnej wiedzy.

Innego rodzaju danych dostarcza broń, a mianowicie czekany żelazne „typu scytyjskiego”. Stanowią one przejaw kontaktów o zasadniczo podobnej do zausznicy proveniencji, lecz ich występowanie jest radsze, a — co ciekawe — nie obserwujemy tych form na obszarach bezpośrednio związanych z pograniczem. Odkryto je tylko w międzyrzeczu Odry i Wisły, a kontekst ich występowania nie pokrywa się z ceramiką typu Brześć Kujawski, choć w kilku przypadkach jest jej bliski — przykładem może być relacja znalezisk z Bielawskiej Wsi (Michalski 1986) oraz skarbu z Bąkowa Dolnego (Michalski 2002). Trudno jednak na tak wątych przesłankach budować szersze interpretacje, ważne jest jednak potwierdzenie tezy o występowaniu tych znalezisk w depozytach innych niż związane ze zbroją obecnością ludności scytyjskiej na Niżu.

Ostatnią kategorią źródeł wzbogacającą naszą wiedzę na temat kontaktów na linii Wschód — Zachód są źródła osteologiczne, pochodzące z zespołu z Brześcia Kujawskiego stan. 3 (Grygiel 1995). Otrzymany w wyniku szczegółowych analiz obraz struktury konsumpcji zwierząt w obrębie tego punktu osadniczego jest dość atypowy (Makowiecka, Makowiecki 2005: 352, Fig. 2). Uwagę zwraca rzadko występująca w materiałach osadowych równowaga pomiędzy domowymi gatunkami konsumpcyjnymi, a także duże dysproporcje wieku dla zwierząt rzeźnych, głównie krowy i konia. Stwierdzono, że spożywano bardzo stare zwierzęta tych dwóch gatunków, co w przypadku krowy oznacza pulę osobników nawet 14-letnich, a konia jeszcze starszych, bo mieszczących się w przedziale 15 – 20 lat. Wysoki odsetek kości konia, wskazujący

na jego dużą rolę w diecie osób z osady, może świadczyć o efekcie oddziaływań ludów południowo-wschodnich (Grygiel 1995). Pośrednio mogą to potwierdzić wyniki oznaczeń archeozoologicznych dla osad scytyjskich, gdzie udział tego zwierzęcia sięga 31% (Bencke 1998). Niewielka pula danych z obszaru Niżu Polski nie upoważnia nas jednak do generalizowania otrzymanych wniosków, tym bardziej że gospodarcza eksploatacja konia, zwłaszcza w środowisku stepowym, jest o wiele bardziej złożona (Levine 1999), a jego wykorzystanie konsumpcyjne prawdopodobnie sięgało także strefy obrzędowej (Marciniak 2004). Bliższe realnego wykorzystania mogą być wnioski płynące z oceny pogłowia innych gatunków. Równie znacząca może być wielkość pogłowia świni, która jako zwierzę o stosunkowo dużej wartości hodowlanej, poprzez szybki przyrost osobników w stadach, może być hodowana w okresach niestabilizowanej gospodarki (Lasota-Moskalewska 1997: 198 – 200).

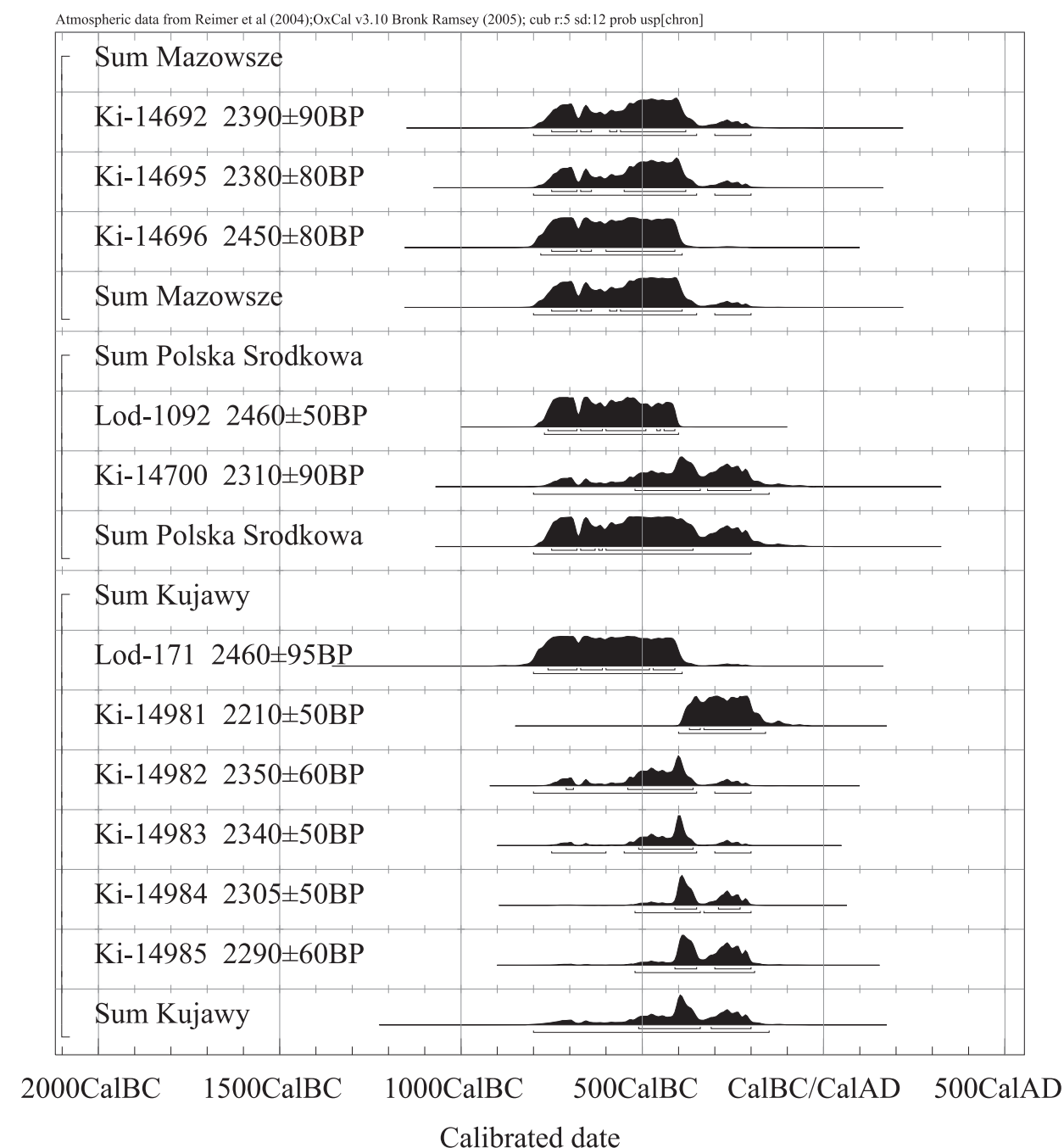
3.2. Chronologia kontaktów w świetle analiz ¹⁴C

Wnioski na temat datowania bezwzględnego materiałów w typie Brześcia Kujawskiego opierają się na oznaczeniach z dwóch obszarów ich występowania (Niżu Polskiego, zachodniej Ukrainy). Dla terytorium Polski szczegółową charakterystykę można przeprowadzić w przypadku trzech stref: Mazowska, Polski Środkowej i Kujaw (Ignaczak 2008). Nieco mniejszą próbą dysponujemy dla obszarów Ukrainy, gdzie najbardziej inspirujące są oznaczenia dla osady kultury czarnoleskiej z Subotiva (Klochko, Kovalyukh, Skripkin, Motzenbecker 1998), a więc jednego z domniemych środowisk wyjściowych dla zespołów w typie Brześcia Kujawskiego. Wartość datowań dla omawianej problematyki polega także na potwierdzeniu następstwa czasowego w występowaniu wspomnianych wzorców kulturowych oraz zdefiniowaniu ich hipotetycznych obszarów wyjściowych i docelowych.

Szczególną uwagę należy więc zwrócić na potwierdzony kalibracją fakt starszeństwa zespołów wschodnich, datowanych na przedział lat 1200 – 800 BC (Klochko i in. 1998: 667 – 673; Ignaczak, Ślusarska-Michalik 2003, tab. 2). Dla stanowisk z obszaru Niżu Polski prawdopodobieństwo zaistnienia zdarzeń jest największe w dwóch przedziałach: (a) pierwszym, zadziwiająco wczesnym dla Mazowska i Polski Środkowej, sytuującym się w przedziale 800 – 660 BC oraz (b) drugim, datowanym na lata 750 – 400 BC, otrzymanym dla zespołów z Kujaw².

Będąca efektem wiedzy ogólnej konieczność wcześniejszego datowania źródeł pochodzących z Mazowska i Polski Środkowej została dokonana poprzez pró-

² Pojawienie się nowych oznaczeń ze stanowiska nr 3 w Brześciu Kujawskim, znacznie poszerzyło zakres interpretacji zaprezentowanej w poprzednich publikacjach (Ignaczak 2008). Stosowne próbki zostały przekazane do badań dzięki życzliwości Profesora R. Grygiela, za co serdecznie dziękuję.

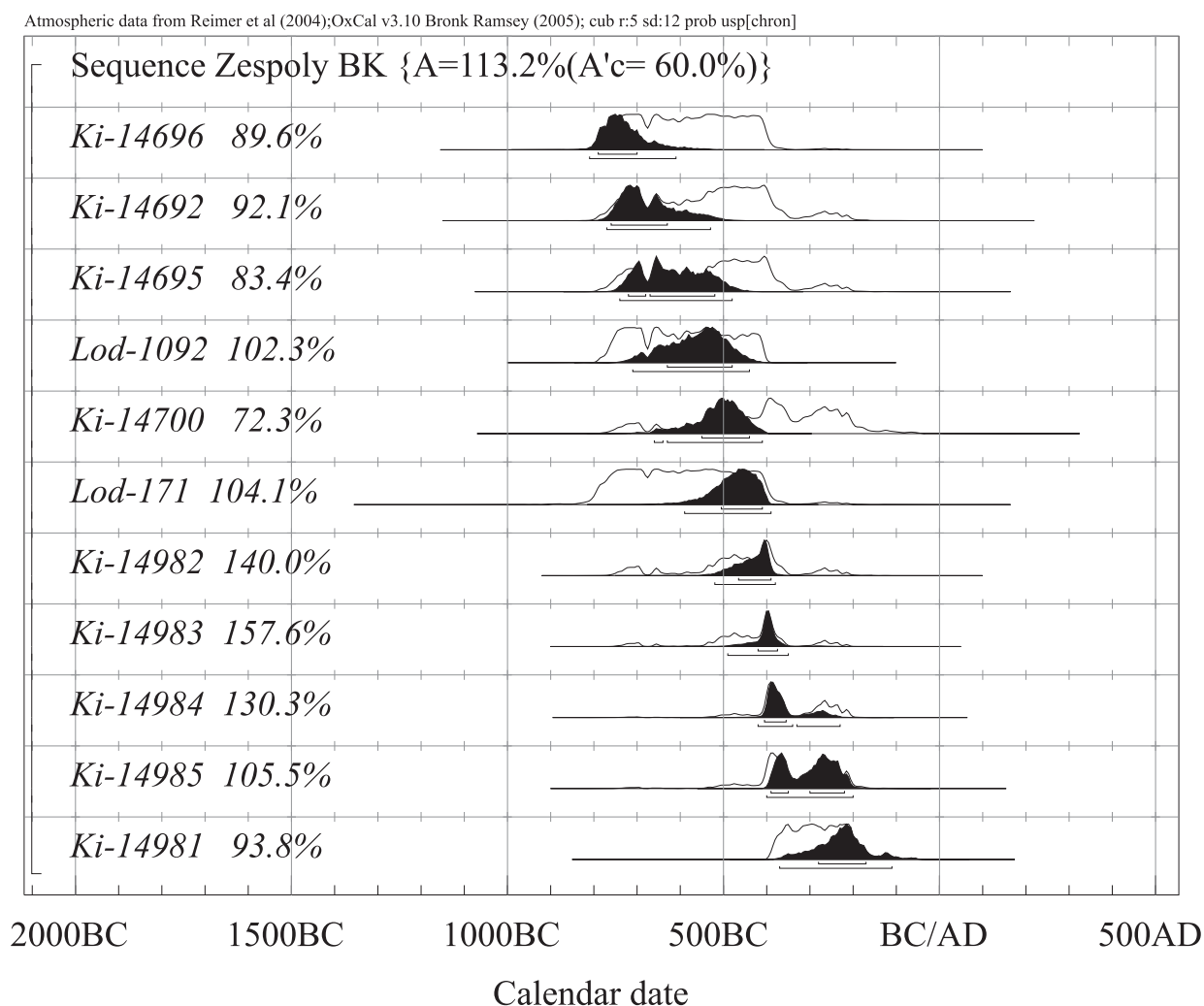
Ryc. 2. Suma prawdopodobieństw dat ^{14}C (na podstawie OxCal v3.10, Ramsey 2005) ze stanowisk zawierających stylistyki typu Brześć Kujawski

bę stworzenia sekwencji dat ^{14}C (za pomocą programu kalibracyjnego OxCal v3.10), w której to pierwszeństwo zaistnienia przyznano wynikom z Mazowsza i Polski Środkowej. Otrzymane rezultaty (por. ryc. 2 i 3) czynią realną tezę o stopniowym pojawianiu się elementów z kierunku wschodniego. Najbardziej wiarygodne przedziały otrzymane tą metodą kształtowałyby się w następujący sposób: Mazowsze — 560 – 390 BC, Polska Środkowa — od 600 – 360 BC, Kujawy — 510 – 340 BC. Otrzymane wyniki wskazują, że wzorce kulturowe rozprzestrzeniały się z terenów

wschodnich, a ich obecność na Niżu jest wtórna przynajmniej w stosunku do kultury czarnoleskiej.

Zakończenie

Możliwość kontaktów społeczeństw lasostepu strefy pontyjskiej ze społeczeństwami schyłkowej KŁ wydaje się w tej chwili konieczna do zaakceptowania. Prawdopodobnie relacje te można umiejscawiać w podokresie halszackim D, o czym pośrednio świadczą

Ryc. 3. Sekwencja kalibracji dat ^{14}C (na podstawie OxCal v3.10, Ramsey 2005) ze stanowisk zawierających stylistyki typu Brześć Kujawski

otrzymane oznaczenia ^{14}C . Datowanie wspomnianej sekwencji czasowej na lata 650 – 510 wydaje się raczej pewne, także w świetle oznaczeń dendrochronologicznych (Trachsel 2004). W okresie tym najprawdopodobniej mamy do czynienia ze stopniowym zanikiem wzorców KŁ i zarazem osłabieniem procesów osadniczych. Możliwe, że doprowadza to do infiltracji terenów Niżu Polskiego przez społeczeństwa leśno-stepowe (w efekcie presji ze strony koczowników zasiedlających step?). W odniesieniu do aspektu genetycznego warto zauważyć, że cytowane wzorce kulturowe na obszarze Niżu Polski pojawiają się tylko w zespołach schyłkowej KŁ i zanikają wraz z nią.

Poglądy na temat oddziaływań środowiska leśno-stepowego na obszary w dorzeczu Wisły, a następnie Odry są ostatnio łączone z hipotezą wędrówki Neu-

rów (Czopek 2007b; w tym tomie; Kłosińska 2007). Nie można się oprzeć wrażeniu, że w najlepszy sposób charakteryzują one opisywaną poprzez źródła archeologiczne rzeczywistość. Abstrahując bowiem od właściwych nosicieli tradycji wschodniej (ludność czarnoleska, grupy czerepińsko-łagodowskiej czy też leżnickiej), trudno oprzeć się wrażeniu, że kontakty kulturowe przebiegały w tym okresie kilkoma drogami, a ich wspólnym mianownikiem był lasostep jako teren wyjściowy. Prawdopodobnie duży impuls demograficzny mógł generować wiele szlaków, z których dwa: Dniestr – San oraz Boh – Bug – Wisła miały ponadregionalne znaczenie (głównie wskutek naturalnego przebiegu przez dwa ciągi komunikacyjne: Bramę Przemyską i Bramę Wołyńską).

Summary

THE ROLE OF INTER-REGIONAL ROUTES BETWEEN THE SEAS IN THE GROWTH OF THE LUSATIAN CULTURE AT THE END OF THE BRONZE AND START OF THE IRON AGES

The general issue of transit routes understood as catalysts for 'the circulation of cultural models in the borderlands of east and west Europe (Koško, Klochko, in this volume) is one of the fundamental research problems in the research of archaeological cultures at the turn of the Bronze and Iron Ages. In the context of this period the above regional lines ought to relate to on the one hand, the eastern-most radius of traditions identified with the Polish offshoot of the Urnfield culture (Lusation culture) and on the other, the western limits of impact on the part of forest-steppe cultures in the Pontic region. The particular issue during this period of the existence of a route ought not to be therefore in this context understood literally as a road along which materials were discovered of those who travelled at that time. Rather, the aim should be the identification of possible, extra-cultural stimuli observed in the light of local culture networks.

Current research suggests the possibility of two fundamental roads of dissemination of cultural stimuli; the Dniester-San Route that ran through the Przemyśl Gate, stretching between the Roztocze and the Carpathian mountains (Czopek, in this volume) and that of the Boh-Bug Route marked out through the Volhynia Gate (Makohonienko, in this volume), as pointed out by Kłosińska (2005; 2007). On account of the fact that the former is the subject of discussion in another study (Czopek, in this volume), the latter shall be discussed here.

1. West → east contacts during the Bronze Age — an outline

First it is necessary to define the furthest traces in an eastern radius of materials related to the Lusation culture (LC) — broadly speaking, Urnfield Culture (UC). By means of the area covered, direct and discernable stimuli in the design of ceramic ware can be marked out in the area of present-day Volhynia up to the upper tributaries of the Prypec (Павлів 2008, Fig. 17; Czopek 2007a, Fig. 6). One attempt at explicating the context of materials (finds) of this phenomenon could be the emphasis of the role that exogamy played in societies during this period and at the same time, the identification of women as the main producers of ceramic ware (Mierzwiński 2003:88 – 99; Kłosińska 2005:177). In a particular sense, a certain number of traits would have been disseminated by respective autochthon communities migrating (and interacting).

In terms of LC influences towards the east there is no doubt only as to the formation of its route associated with the Vistula and the Bug-Wieprz interfluvial area. Of note, the majority of inter-cultural contacts during this period ran along the tributaries of the Vistula and Bug. These contacts ought to be distinguished from those of other processes per se, observed in the Tarnobrzeg circle of the LC and Wysocko culture (WyC) — the tributaries of the Dniester and San where the overlap of cultural markers

would become a particular effect of the common genesis of these two groups (Czopek 2005; 2007a; 2007b).

2. East → west contacts during the Iron Age — an outline

The above mentioned Vistula – Bug (Wieprz) Route played a substantial role in the 'mutual' (east-west) cultural stream

that came from the Pontic forest-steppe and whose cultural models appear in the Early Iron Age. In this context finds that have been identified have already been discussed in detail in the literature as ceramic ware from Brześć Kujawski" (Ignaczak 2008:143).

These materials are characterised by ornaments with a pierced (impressed)³ hole around the vessel spout, a corded-like ornament in chevron-like patterns and an 'artistic' ornament with leaves embellished by finger impressions. The list of sites that represent these designs in the Polish Lowland is growing all the time, reaching even up to the Odra and there is nothing to indicate that it shall not continue to do so. Particular research projects allow in turn to perhaps consider including into this discussion metal finds (occurring with ceramic ware in common contexts or found near to these types of materials). In this light, nail-pin ear-rings and Scythian pick-axes ought to be also mentioned (eastern, forest-steppe?).

Conclusion

It would appear that at present it is necessary to accept the argument that social contacts took place between the societies of the Pontic forest-steppe and those of the Late Lusation culture. Most likely these relations can be placed in the sub-period of Hallstatt D, indirectly confirmed by C14 dating to 650 – 510 BC, which appears certain, also in the light of dendrochronological markings (Trachsel 2004).

In this period it is most likely that there occurred a gradual disappearance of LC design patterns and at the same time, a weakening of settlement processes. It is possible that this led to the infiltration of the Polish Lowland by the forest-steppe communities (a result of nomads creating settlements in the steppe?). In relation to the genetic aspect it should be noted that the above cultural models in the area of the Polish Lowland appear only in cultural groups during the LCL and disappear — together with this culture.

Arguments put forward in respect to the impact of forest-steppe societies on the territories of the Vistula tributary and subsequently that of the Odra, are recently being linked to the hypothesis of Neuri communities migrating there (Czopek 2007b; in this volume; Kłosińska 2007). It is therefore difficult not to contend that such a hypothesis best serves to characterise the facts as it were, as recorded by archaeological finds.

³At present the past (imprecise) outline of characteristics ought to be augmented with the ornamental hole pierced, often the main design element of culture groups.

Extrapolating therefore on the basis of identifying the correct bearers of cultural transmission from the east (communities of Czarnoleska, Cherepino-Lagodivsk or Leżnice), it is natural to maintain that cultural contacts during this period ran along several roads with a common denominator being the forest-steppe as a departure point. In all probability the significant demographic stimulus in question

could have generated many routes, out of which two, Dniester – San and Boh – Bug – Vistula, had extra-regional significance (mainly a consequence of a ‘natural’ course through two communication ‘pillars’ — those of the Przemyśl and Volhynia Gates.

Bibliografia

- Andrałojć M. 1993 *Pochówki psów kultury łużyckiej na stanowiskach 12 i 13 w Kołudzie Wielkiej (gm. Janikowo, woj. bydgoskie)*, Ziemia Kujawska 9, 183 – 199.
- Andrzejowska M. 2008 *Stanowisko ze schyłku epoki brązu i z wczesnej epoki żelaza w Dziecinowie, pow. otwocki*, Wiadomości Archeologiczne 60, 225 – 315.
- Benecke N. 1998 *Diachroner Vergleich der Pferdehaltung im Karpatenbecken und in der osteuropäischen Steppe während der vorchristlichen Metallzeiten*, (w:) B. Hänsel, J. Machnik (Ed.) *Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe. Nomadenbewegungen und Kulturaustausch in der vorchristlichen Metallzeiten (4000 – 500 v. Chr.)*, München, Rahden/Westf., 91 – 98.
- Bronk Ramsey C. 2005 *Radiocarbon Calibration Programme Oxcal v. 3.10*.
- Bukowski Z. 1977 *The Scythian influence in the area of Lusatian culture*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Czopek S. 1997 *Uwagi o kulturze łużyckiej na Lubelszczyźnie*, „Archeologia Polski Środkowowschodniej” 2, 210 – 226.
- Czopek S. 2003 *Między Południem a Wschodem — importy i naśladownictwa ceramiki w materiałach grupy tarnobrzesckiej*, (w:) J. Gancarski (red.) *Epoka brązu i wczesna epoka żelaza w Karpatach polskich*, Krosno, 215 – 238.
- Czopek S. 2007a *Środkowoeuropejska rubież kulturowa — między wschodem a zachodem w Epoce brązu i wczesnej epoce żelaza*, (w:) M. Dębiec, M. Wołoszyn (red.) *U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej: pogranicze polsko-ukraińskie w perspektywie badań archeologicznych*, Rzeszów, 109 – 125.
- Czopek S. 2007b *Związki dorzecza Wisły z terenami lasostepu ukraińskiego w epoce brązu i wczesnej epoce żelaza*, (w:) L. Bakalarska (red.) *Wspólnota dziedzictwa archeologicznego ziem Ukrainy i Polski. Materiały z konferencji zorganizowanej przez Ośrodek Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego, Łańcut (26 – 28 X 2005 r.)*, Warszawa, 213 – 225.
- Czopek S. 2007c *Grodzisko Dolne, stanowisko 22 — wielokulturowe stanowisko nad dolnym Wisłokiem*, cz. 1: *Od epoki kamienia do wczesnej epoki żelaza*, Rzeszów.
- Czopek S. 2009 *Rola szlaku Dniestr — San w epoce brązu i we wczesnej epoce żelaza*, Poznań (w druku).
- Daragan M. 2004 *Periodisierung und Chronologie der Siedlung — abotin*, Eurasia Antiqua 10, 55 – 146.
- Dąbrowski J. 1972 *Powiązania ziem polskich z terenami wschodnimi w epoce brązu*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Dudak W., Herman R., Kurasinski T. 2002 *Osada kultury łużyckiej z przełomu okresu balsztackiego i lateńskiego*, (w:) J. Maik (red.) *Osada z epoki brązu i okresu balsztackiego w Chrzastowie Folwarcznym I, gm. Parzęczew, pow. zgierski, woj. łódzkie*, Łódź, s. 44 – 90.
- Frąsiak P., Gwóźdź B., Siciński W. 2000 *Wyniki ratowniczych badań archeologicznych na terenie odkrywk „Szczerców” KWB „Bełchatów” S.A. na stan. 12 w miejscowości Chabielice, gm. Szczerców, woj. łódzkie*, (w:) R. Rygiel (red.) *Badania archeologiczne na terenie odkrywk „Szczerców” Kopalni Węgla Brunatnego „Bełchatów” S.A.*, t. 1, Łódź, s. 25 – 187.
- Gackowski J. 2004 *Nowe materiały do dyskusji o zachodnim zasięgu występowania ceramiki podkrawędnie dziurkowanej w początkach epoki żelaza*, (w:) M. Karczewska, M. Karczewski (red.) *Ceramika zachodniobałtyjska. Nowe źródła i interpretacje. Materiały z konferencji*, Białystok 23 – 24 września 2002 roku, Białystok, s. 9 – 12.
- Gackowski J. 2009 *Kolejne materiały źródłowe do dyskusji o zachodnim zasięgu ceramiki podkrawędnie dziurkowanej z początku epoki żelaza*, (w:) A. Bittner-Wróblewska, G. Iwanowska (red.) *Baltowie i ich sąsiedzi. Marian Kaczyński in memoriam*, Warszawa, s. 793 – 799.
- Gawlik A. 2007 *Geneza zausznic gwoździowatych*, (w:) J. Chochorowski (red.) *Studia nad epoką brązu i wczesną epoką żelaza w Europie. Księga poświęcona Profesorowi Markowi Gedlowi na pięćdziesięciolecie pracy w Uniwersytecie Jagiellońskim*, Kraków, 219 – 240.
- Głogowski Z., Ignaczak M. 2004 *Osadnictwo społeczeństw kultury łużyckiej*, (w:) J. Bednarczyk, A. Koško (red.) *Od długiego domu najstarszych rolników do dworu staropolskiego. Wyniki badań na trasie gazociągu Mogilno-Włocławek i KPMG Mogilno-Wydartowo*, Poznań, 373 – 397.
- Głogowski Z., Szamałek K., Ignaczak M. 2004 *Osadnictwo społeczeństw kultur cyklu łużyckiego w strefie nadnotecko-nadgoplańskiej*, (w:) J. Bednarczyk, L. Czerniak, A. Koško (red.), *Archeologiczne badania ratownicze wzdłuż trasy gazociągu tranzytowego*, t. III Kujawy, cz. 5: *Osadnictwo społeczeństw kultur cyklu łużyckiego*, Poznań, s. 203 – 333.
- Grygiel R. 1995 *Sytuacja kulturowa w późnym okresie balsztackim i wczesnym lateńskim w rejonie Brześcia Kujawskiego*, (w:) T. Węgrzynowicz, M. Andrzejowska, J. Andrzejowski, E. Radziszewska (red.) *Kultura pomorska i kultura grobów kloszowych. Razem czy osobno?*, Warszawa, 319 – 359.
- Ignaczak M. 2007 *Osadnictwo społeczności kultury łużyckiej*, (w:) L. Czerniak (red.) *Od paleolitu do nowożytności. Archeologiczne badania ratownicze na trasie budowy obwodnicy Wyszkiwa*, Gdańskie Studia Archeologiczne 1, 91 – 110.
- Ignaczak M. 2008 *Wzorce kulturowe lasu/lasostepu strefy pontyjskiej w niżowych zespołach kręgu łużyckiego*, (w:) J. Bednarczyk, J. Czebreszuk, P. Makarowicz, M. Szmyt (red.) *Na pograniczu światów. Studia z pradziejów międzymorza bałtycko-pontyjskiego ofiarowane Profesorowi Aleksandrowi Koško w 60. rocznicę urodzin*, Poznań, 141 – 165.
- Ignaczak M., Ślusarska-Michalik K. 2003 *The radiocarbon chronology of the Urnfield Complex and the dating of cultural phenomena in the Pontic Area (Late Bronze Age and Early Iron Age)*, „Baltic-Pontic Studies”, vol. 12, 382 – 395.
- Klocho V., Kovalyukh N., Skripkin V., Motzenbecker I. 1998 *The chronology of the Subotiv settlement*, „Radiocarbon” 40 (2), 667 – 673.
- Kłosińska E. 2005 *Na południowo-wschodnich peryferiach popielnicowego świata — sytuacja kulturowa i osadnicza w młodszej epoce brązu i we wczesnej epoce żelaza w dorzeczu Huczwy i Bugu*, (w:) S. Czopek (red.) *Problemy kultury wysokiej*, Rzeszów, 161 – 192.

- Kłosińska E. 2007a *Lubelszczyzna i Ukraina w młodszych odcinkach epoki brązu i we wczesnej epoce żelaza — pytania o losy wspólne i niewspólne*, (w:) L. Bakalarska (red.) *Wspólnota dziedzictwa archeologicznego ziem Ukrainy i Polski. Materiały z konferencji zorganizowanej przez Ośrodek Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego, Łańcut (26–28 X 2005 r.)*, Warszawa, 226–249.
- Kłosińska E. 2007b *Issues of the east- and central- European contacts of the Lublin region in the younger Bronze Age and the early Iron Age in the light of existing research and sources*, (w:) J. Baron, I. Lasak (Eds) *Long Distance Trade in the Bronze Age and Early Iron Age. Conference Materials*, Wrocław, 19–20 th April 2005, Wrocław, 271–292.
- Kondracki J. 1988 *Geografia fizyczna Polski*, Warszawa.
- Lasota-Moskalewska A. 1997 *Podstawy archeozoologii. Szczątki ssaków*, Warszawa.
- Levine M. 1999 *The origins of horse husbandary on the Euroasian steppe*, (in:) M. Levine, Y. Rassamakin, A. Kislenko, N. Tatarintseva (Eds) *Late prehistoric exploitation of the Euroasian steppe*, Cambridge, 5–58.
- Makowiecka M., Makowiecki D. 2005 *Stan badań nad użytkowaniem zwierząt w okresie rozwoju postłużyckich ugrupowań „pomorsko-kloszowych”*, (w:) M. Fudziński, H. Paner (red.) *Aktualne problemy kultury pomorskiej*, Gdańsk, 349–358.
- Malinowski T. 2004 (red.) *Komorowo, stanowisko 1. Grodzisko kultury lużyckiej i osadnictwo wczesnośredniowieczne. Badania specjalistyczne*, Zielona Góra.
- Malinowski T. 2006 *Komorowo, stanowisko 1: grodzisko kultury lużyckiej — faktoria na szlaku bursztynowym*, Rzeszów.
- Malinowski T. 2009 *Domniemane ślady oddziaływań „tarnobrzeskich” w zachodniej Wielkopolsce*, (w:) S. Czopek, K. Trybała-Zawisła (red.) *Tarnobrzęska kultura lużycka — źródła i interpretacje*, Rzeszów, 227–236.
- Marchelak I., Tyszler L. 2003 *Osada kultury lużyckiej z epoki brązu i okresu balsztackiego*, (w:) R. Grygiel (red.) *Via Archaeologica Lodzensis*, t. I: *Ratownicze badania archeologiczne na stanowisku 6–7 w Kowalewicach, pow. Zgierz, woj. Łódzkie (trasa autostrady A — 2)*, Łódź, 25–337.
- Marciniak A. 2004 *Mikrospołeczny wymiar pasterstwa i nomadyzmu i tafonomiczne podstawy ich identyfikacji w materiałach faunistycznych*, (w:) A. Koško, M. Szmyt (red.) *Nomadyzm i pastoralizm w międzyrzeczu Wisły i Dniepru (neolit, eneolit, epoka brązu)*, Archaeologia Bimaris 3, Poznań, 35–43.
- Marciniak A. 2006 *Problematyka stref kontaktowych w pradziejach*, (w:) H. Machajewski, J. Rola (red.) *Pradolina Noteci na tle pradziejowych i wczesnośredniowiecznych szlaków handlowych*, Poznań, 15–21.
- Michalski J. 1986 *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przeprowadzonych w okresie 4–22 września 1986 roku na stanowisku 5 w Bielawskiej Wsi, gm. Bielawy, woj. skierniewickie* (maszynopis przechowywany w archiwach Muzeum w Łowiczu).
- Michalski J. 2002 *Skarb z Bąkowa Dolnego i jego właściciel*, „Archeologia Żywa” 20 (1/2002).
- Mierzwiński A. 2003 *Znaki utrwalone w glinie. Społeczno-obrzędowe aspekty działań wytwórczych końca epoki brązu wczesnej epoki żelaza. Model nadodrzański*, Wrocław.
- Orlińska G. 2007 *Materiały osadnicze z Transboru, gm. Łatowicz, woj. mazowieckie*, „Wiadomości Archeologiczne” 59, 115–163.
- Purowski T. 2003 *Cmentarzysko kultury lużyckiej w Ożumiechu na północnym Mazowszu*, Warszawa.
- Ramsey B. 2005 *OxCal v. 3.10*, Oxford (www.rlaha.ox.ac.uk).
- Sulimirski T. 1936 *Zagadnienie ekspansji kultury lużyckiej na Ukrainę*, „Wiadomości Archeologiczne” 14, 40–54.
- Trachsel M. 2004 *Untersuchungen zur relativen und absoluten Chronologie der Hallstattzeit*, „Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie” 104, Bonn.
- Węgrzynowicz T. 1978 *Osadnictwo kultury trzcinieckiej i lużyckiej w Drobieczynie, woj. białostockie, na stanowisku Kozarówka*, „Wiadomości Archeologiczne” 43, 32–61.
- Капошина С.И. 1956 *О скифских элементах в культуре Ольвии*, „Материалы и исследования по археологии СССР” 50, 155–189.
- Крушельницька Л.І. 1998 *Чорноліська культура Середнього Подністров'я*, Львів.
- Павлів Д. 2008 *Ульвівські келихи, „Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині”* 12, 68–102.